

A KÉZISAJTÓ KORA

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR HONLAPJÁN

1

Széchenyi Könyvtárban folyó könyvtörténeti kutatások legfrissebb eredményeiről kívánják tájékoztatni a szakmai közvéleményt és a széles közönséget. A Typographia honlap tartalmazza egyrészt a Kárpát-medence egészét magában foglaló nyomda-adatbázist, a Clavis Typographorum Regionis Carpathicaet 1473-1948 közötti időtartamban. Másrészt az ebben az adatbázisban regisztrált, első száz év működő nyomdáinak adatait szöveges és képes formában is megjelenítik: a Kézisajtó kora címen. Reményeink szerint ez az internet jóvoltából könnyen hozzáférhető nyomda-adatbázis, valamint a gazdagon illusztrált magyar nyomda- és nyomdászattörténeti honlap tájékoztatást ad a témáról minden hazai és külföldi könyvtárnak, és az ilyen irányú kutatással foglalkozó szakembereknek és érdeklődőknek.

Bevezető

Az Országos Széchényi Könyvtár nyomda- és nyomdászattörténeti honlapja a témát kutató szakembereknek és az érdeklődőknek a magyarországi nyomdászat már teljesen föltárt, korai századait kívánja a legújabb ismeretek kiegészítésével illusztrálva bemutatni. Első lépésként a kezdetektől a 16. század utolsó harmadáig azaz, a magyarországi nyomdászat első 100 évét mutattuk be, legújabbban pedig kiterjesztjük az időhatárt 1635-ig. Az egy-egy helység nyomdászatát, illetve egy-egy nyomda történetét szakaszosan szemlélteti. A nyomdák történetéhez és tevékenységének rövid ismertetéséhez kapcsolódnak az adott tipográfia felszerelését: díszeket, iniciálésorozatok, nyomdai cifrákat és a legjellegzetesebb betűtípusokat szemléltető illusztrációk. Szerepel a legfrissebb szakirodalom is.

Gutenberg találmánya, a nyomtatott könyv

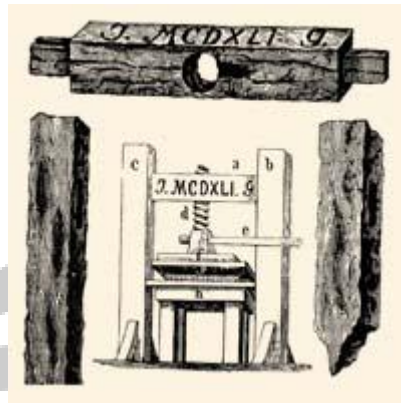
A XIII. században megindult polgárosodás hatására az értelmiségi réteg száma jelentősen gyarapodott. Megnőtt az írásbeliség, s vele együtt a könyvek iránti társadalmi igény, amelyet kézi másolással már nem lehetett kielégíteni. A könyvnyomtatás föltalálása a XV. század közepén társadalmi igény volt.

¹ <http://typographia.oszk.hu/index.htm>

A KÉZISAJTÓ KORA

Johannes Gutenberg halála után, 1584-ben készült fametszeti fantázia-portréja

Johannes Gutenberg feltételezett sajtójának rajza

Az emberi művelődéstörténet új korszaka kezdődött a XV. század közepén Gutenberg találmányával. A felfedezés lényege a betűk sorozatgyártásának, azaz az azonos betűknek a sokszorosítása, amely által lehetővé válik szövegek kiszedése, majd a sajtó felhasználásával ezekről több, elvileg azonos példány készítése. A kézzel írott könyv (kódex) mellett megjelent a nyomtatott könyv.

Johannes Gutenberg (1400 körül-1468) a németországi Mainzban született. A patrícius családból származó nyomdász már az 1430-as évek végén kísérletezett a nyomtatással, de nyomtatványai csak az 1440-es évekből ismeretesek. Találmánya alkalmazásának pontos időpontja ismeretlen, ezért a könyvtörténeti kutatók az 1440-es esztendőt fogadták el nemzetközi közmegegyezéssel. Főműve, a napjainkban is az egyik legszebbként számon tartott nyomdai munka, a gazdagon díszített, 42 soros Biblia, amely 1450-1456 között készült. Gutenberg találmánya rövid időn belül ismertté vált Európa számos országában. Mai ismereteink szerint 1500-ig 18 ország 260 városában 1125 nyomda működött. Becslések szerint az általuk megjelentetett művek száma 28.000 körülire tehető, amely 400.000 példányban jelenhetett meg.

1. A könyv előállításának munkafolyamatai a kézisajtó korában

1.1. A papír készítése

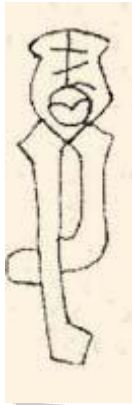
Európában az első papírmalmok a mór (1140), majd a keresztény (1260) Spanyolországban működtek. Magyarországon a külföldről behozott papír használata az 1310-es évektől kimutatható, korabeli források szerint 1530 előtt már működött nálunk papírmalom.

Papírkészítő (Jost Amman fametszete)

Vízkerékkel működtetett papírmalom (XVII. századi illusztráció)

A papíros alapanyagául szolgáló rongyot péppé verték s azután vízjegyes szítával "merítve," utána esetleg enyvezve is, megszáritották, majd pedig préselték. Az új anyag, a papír, amelyet mindenek előtt írásra használtak, fokozatosan kiszorította a pergament az iratkészítésből, a levelezésből és az írott könyvek, a kódexek készítéséből. A papír kevésbé volt ellenálló és nem lehetett újra felhasználni, ugyanakkor előnye volt olcsósága és könnyű kezelhetősége, valamint azonos mérete. A papírgyártáshoz igen sok víz kellett. A vízre, mint hajtóerőre is szükség volt a gyártási folyamatban, ezért a papírmalmokat gyors folyású patakok, folyók mellé telepítették.

A vízjel a malom szimbóluma, esetleg a tulajdonos címere, de lehetett a papír minőségét jelölő ábrázolás is. Kisebb papírmalmok gyakorlatában előfordult, hogy nem használtak vízjelet.

2. Az öntött betűk előállítása

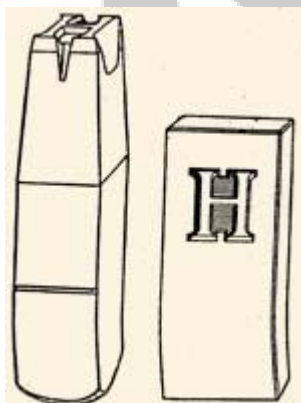
2.1. Betűöntőműhely

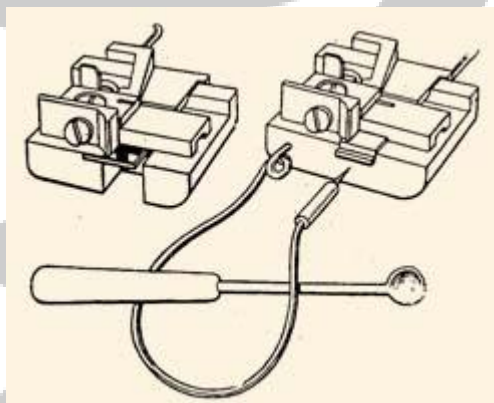
A nyomdabetű rajzának előzménye a reneszánsz kézírás-betűben található. A kódexek betűi két rokon és szerkezetükben mégis különböző betűcsaládot kötnek össze: a tollírásban kialakult szövegbetűt (minuszkulát/kisbetűt) és a régi római feliratokból átvett kezdőbetűt (majuszkulát/nagybetűt).

A kézisajtó korában a betűk sokszorosításának Johannes Gutenberg által kifejlesztett eljárása érvényesült, vagyis a könyvnyomtatás alapanyaga a patrica és a matrica alapján öntés útján sokszorosított ólombetű volt. Kezdetben vésnökök és fémművesek, ötvösök készítették a betűk metszését, majd betűmetszők végezték ezt a művészi igényű munkát. A betűmetszők rendkívül kemény fém-ből egyéni rajzú betűket vésstek. Ez a patrica, amely alapján kemény fémötvözetű betűnegatívot, azaz matricát készítettek. Ez a

módszer a 19. század elejéig szinte alig változott. A patricák alapján készültek a matricák. Míg a patrica egyedi darab volt, addig a matricából több is készülhetett. A korlátlan számú ólombetű öntése a matrica segítségével történt.

Bélyegzővas (azaz patrica) és matrica

Öntőkészülék

Betűöntő (Jost Amman fametsze-te)

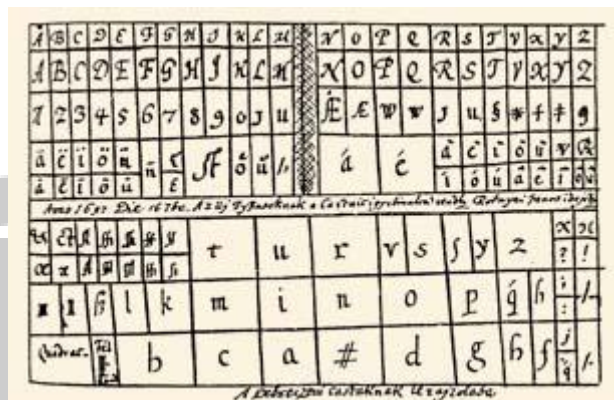
A KÉZISAJTÓ KORA

3. A könyv nyomtatása

3.1 A szedő és a szedőszekrény

A szedő ábrázolása munka közben

A debreceni nyomda szedőszekrényeinek beosztása 1697-ből

3.2 A nyomdász és a kézisajtó

A nyomdász, Nyomatómester (labdamester) ábrázolása korabeli nyomdászjegyen

Festékező labda készítése lőszörből és bőrből

A nyomtatósajtó legrégibb ábrázolása Badius Jodocus Ascensius francia nyomdász jelvényén

4. Különböző századok nyomtatóprései

A nyomtatóprés ötletét a mezőgazdasági munkafolyamatból vett szőlő- és olajpréselésnél alkalmazott technika és eszköz adhatta. Az technikai eljárás elve nem változott a XIX. század elejéig.

4.1 XV. századi nyomdai sajtók

A nyomtató munkások mindig párosával dolgoztak. Egyik volt a „labdák mestere”, a másik a „sajtómester”. Az első feladata a forma festékezése volt, a sajtómester közben a befestékezett formára ráillesztette a papírt, leeresztette a ráját és a „dekli”, a taligát a téglá alá hajtotta, s a fordítókart kihúzva, végezte a nyomtatás műveletét.

A KÉZISAJTÓ KORA

A sajtó XVI. századi ábrázolása

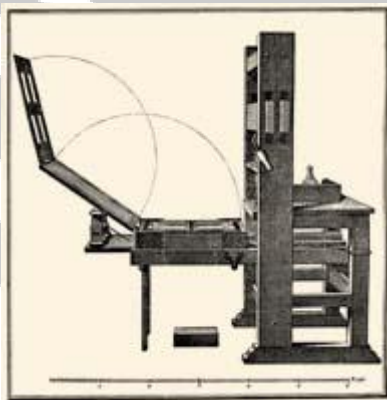

Nürnbergi betűöntő mester betűminta alapján szemléltető fametszetes kép (XVII. század)

A nyomdászok és betűöntők betűminta alapján mutatták be betűik választékát. Feltehetően a Nürnbergi betűöntő mester betűminta alapján szemléltető fametszetes kép az első olyan ábrázolás, ahol a nyomóprés elemeit szétszedve szemléltetik (1607)

A kép előterében a sajtó a két nyomtató mesterrel, mellettük háttal a szedő, a háttérben az ólombetűvel dolgozó betűöntő látható.

XVIII. századi sajtó

A képen megfigyelhető, hogy a nyomdai prés egyes elemeit ebben az időszakban már fémből készítették.

A sajtó XIX. század eleji ábrázolása

Öntöttvas nyomdai sajtó

A KÉZISAJTÓ KORA

5. A könyv illusztrálása

Rajzoló

Feladata a könyvekben szereplő illusztrációk megtervezése és megrajzolása volt. A metszők e rajzok alapján készítették el metszeteiket.

Kártyafestő

A kártyafestők a metszetek utólagos színezését végezték, leggyakrabban a kártyák színezését.

Fametsző

A nagyobb nyomdák saját fametszőt foglalkoztattak, akik rajz alapján rendszerint körtefába metszték a kívánt illusztrációkat.

6. Könyvkötés

A könyvnyomtatás elterjedésével megnőtt a könyvek bekötésének igénye, ezzel együtt a könyvkötéssel foglalkozó mesterek száma is. A könyvnyomtatás korára a bőrkötés vált általánossá. A kötések készülhettek a nyomdai munkákkal közös műhelyben, vagy önállóan dolgozó könyvkötőmesterek készítették azokat. A könyvkötők gyakran egyúttal könyvkereskedők is voltak, akik egyes távolabbi, nyomdával nem rendelkező településeket látogatva, terjesztették a könyveket.

Könyvkötőműhely

A könyvkötők a XIX. századig mindent kézi munkával végeztek.

A könyvkötés eszközei és munkafolyamatai

A kézisajtó korának nyomdászata Magyarországon

Az első három század (1473–1635)

A kézisajtó korának magyarországi nyomdászata oly módon mutatjuk be, hogy az egyes nyomdák történetének, tevékenységének rövid, illusztrált bemutatásához kapcsolódik a „Clavis” adatbázis 15-16. szakasza. A „Clavis” adatbázis a magyarországi nyomdákat, nyomdászokat és nyomdahelyeket tartalmazza. A nyomdákkal összefüggésben nemcsak a nyomdászok nevét tartalmazza, hanem a könyvkiadót, tulajdonost/mecénást, faktort, betűöntőt, metszőt is, amennyiben ezek név szerint ismertek. Az adatbázis időhatára 1473-1600, vagyis az első Magyarországon nyomtatott könyvtől a XVI. század végéig. Keresni lehet a nyomda helyére, a nyomdára, személynévre (nyomdász, faktor, stb), a nyomda működésének időkorára vagy ezek kombinációjára. A nyomdahelyek standard neve az adatbázisban az adott korszakban használatos magyar elnevezés, de keresni lehet minden más névváltozatra is (a helységnév latin, német, stb. változatára). A nyomdák elnevezésénél a szakirodalomban már meghonosodott névformát használtuk.

Mindenegyres nyomdánál a műhely rekonstruált felszerelése is megtalálható: betűkkel, könyvdíszekkel, nyomdászjelvényekkel, stb. Az adatbázis tehát lehetőséget ad arra is, hogy a használó fogalmat alkothasson egy-egy hazai nyomda teljes felszereléséről.

Az egyes hazai nyomdák tevékenységét nemcsak a „Clavis” segítségével mutatjuk be, hanem a kiadványok felől is, azaz kapcsolódik a Régi Magyarországi Nyomtatványok elektronikus változatához. Ily módon minden egyes nyomda minden egyes kiadványának részletes leírása és címlapképe is csatlakozik az adatbázishoz.

Könyvnyomtatás Magyarországon a XV. században: a magyarországi ősnymdák (1473–1480)

Magyarországon - amelynek földrajzi határa a mindenkor történelmi Magyarország Szlavóniával és Erdéllyel együtt - az ősnymtatvány korszakban, vagyis a XV. században két műhely dolgozott: Hess András budai műhelye, és egy másik, legvalószínűbben Budán, esetleg Pozsonyban működő tipográfia, amelynek tulajdonosa, illetve vezetője ismeretlen. Magyarországon a könyvnyomtatás rendkívül korán, jó néhány európai országot is megelőzve honosodott meg (megelőzve Angliát és Spanyolországot), de ekkor még nem tudott tartósan megtelepedni. Ősnymdánk rövid életűek voltak. A két nyomdai műhely termékei közül ötből maradt fenn példány. 1480 után, Magyarországon készült ősnymtatványról nincs tudomásunk.

Könyvnyomtatás Magyarországon a XVI. században

Sem a XV. század utolsó, sem a következő század első évtizedeiben nem működött nyomda Magyarországon. A külföldön készült nyomtatott könyvek hazai terjesztésével budai kiadók és könyvárusok foglalkoztak. A magyarországi könyvnyomtatás újraindulása a Mohács utáni időre, sőt legnagyobb részében az ország három részre szakadása utáni időre esik. A XVI. századi Ma-

A KÉZISAJTÓ KORA

gyarország 29 nyomdahelyének mindegyike vagy a királyi Magyarországon, vagy az erdélyi fejedelemség területén helyezkedett el. A legújabb kutatások ugyan valószínűsítik, hogy a középső, a törökök által megszállt területen is működött rövid ideig egy unitárius nyomda, hódoltsági területen megjelent könyvről azonban egyelőre nem tudunk.

A magyarországi nyomdászat sajátossága, hogy az ország három részre szakadásával a fővárossal, Budával együtt a királyi udvar is elveszett a magyar kultúra számára mint összefogó, irányító centrum. Ugyanakkor egyes főurak udvara átvette a kulturális központ szerepét. Ezzel magyarázható, hogy a XVI. századi nyomdák közül többet is főurak alapítottak birtokközpontjukon, és mecénásként támogatták annak tevékenységét. A könyvnyomtató műhelyek másik része mezővárosokban vagy szabad királyi városokban telepedett meg, és a város, valamint az egyre erősödő protestáns egyházak támogatását élvezte.

Az ország 29 nyomdahelyén azonban ennél jóval kevesebb, mindössze 19 műhely dolgozott, mert a XVI. századi hazai nyomdák és nyomdászok közül többen öt-hat helységben is megfordultak. Ez azonban nem jelentett ennyi önálló műhelyt: a XVI. századi hazai nyomdászat egyik sajátossága az állomáshelyüket változtató protestáns nyomdászok működése. Sajátságos, az európaiktól eltérő volt a nyomdák felekezeti megoszlása is: az 1570-es évek végéig az országban csak protestáns nyomdák működtek: mindössze a század utolsó negyedében csatlakozott az egyetlen tartósan működő, nagyszombati katolikus nyomda, és a század végén egy rövid életű ferences műhely.

Az európai gyakorlattól eltérően nálunk a XVI. század folyamán legtrikább esetben vált külön a nyomdász és a kiadó: nyomdatulajdonosainknak szinte mindegyike nyomdász és kiadó volt egy személyben: bizonyos könyvek költségeit maguk vállalták, másokhoz mecénás anyagi támogatását is igénybe vették. A XVI. század hazai könyvtermését 1000 különféle kiadványra becsülhetjük, amelyeknek azonban csak mintegy feléből maradt fenn példány.

Könyvnyomtatás Magyarországon a XVII. század első harmadában (1601-1635)

A hazai nyomdászat most bemutatandó szakasza alatt folyamatossá vált a könyvnyomtatás Magyarországon. A korábbi műhelyek közül a szebeni, brassói, debreceni, kolozsvári, nagyszombati, bártfai továbbra is működött, de melléjük újabb alapítások is csatlakoztak. Néhány műhelyre továbbra is jellemző, hogy rövid életűek vagy székhelyüket többször változtatták, volt viszont négy olyan város, ahol korszakunkban egymást követően, vagy egyidejűleg több műhely is dolgozott (Kassa, Lőcse, Nagyszombat, Pozsony). Az 1601-1635 korszak alatt 16 helyen folyt Magyarországon könyvnyomtatás.

A XVII. század első harmadában működő nyomdák továbbra is az ország nyugati- északnyugati és keleti (erdélyi) részén helyezkedtek el; nem volt nyomda a középső, hódoltsági területen. Az újonnan alapított műhelyek közül az egyik főúri alapítás, kettőt az esztergomi érsek alapított. Jelentős, több generáción át működő tipográfiát létesített Lőcse szabad királyi városában Brewer Lőrinc. Több évtizeden át folyamatos volt a könyvnyomtatás a felső-magyarországi Kassán, bár itt több műhely váltotta egymást korszakunkban. Az erdélyi, korábban jelentős nyomdák közül kevésbé termékeny Brassó és Szeben nyomdája, és továbbra is a Heltai-család kezén van a kolozsvári műhely. Az 1623-ban Gyulafehérvárott létesített fejedelmi nyomda már Bethlen Gábor idejében is az egyik legtermékenyebb műhellyé nőtt ki magát, elsősorban tankönyvkiadása miatt.

Felekezeti megoszlásuk szerint az országban továbbra is a protestánsok számára nyomtató műhelyek voltak túlsúlyban: református, lutheránus és a Heltai-nyomda az unitáriusok számára is nyomtatott. Katolikus műhely mindössze egy működött, hol Nagyszombatban, hol Pozsonyban.

A korszak könyvtermése mintegy 900-féle mű, nyelvi megoszlásában a legtöbb a latin, utána a magyar és jelentősen kisebb számban szerepelnek a német nyelvű művek. A kiadványokból rekonstruálhatóan a nyomdák általában egy sajtóval dolgoztak, átlagosan 20-féle betűtípus közül válogathattak és könyveiket ritka kivételtől eltekintve fametszetekkel díszítették. Rézmetszetű címlappal ellátott könyvek a protestáns keresztúri nyomdában és a katolikus pozsonyi nyomdában készültek.

Nyomdák Magyarországon (XV-XVII. század)

Magyarországi nyomdák:

XV. század:

- Hess-nyomda (1472-1473)
- Confessionale-nyomda (1477-1480)

XVI. század:

- A szebeni városi nyomda (1525-1531, 1575-1601)
- Sylvester-nyomda (1536-1541)
- Honterus-nyomda (1539-1594)
- Philip diakónus nyomdája (1544-1552)
- Hoffgreff-Heltai-nyomda (1550-1600–)
- Coresi diakónus nyomdája (1557-1588)
- Huszár Gál és Huszár Dávid nyomdája (1558-1577)
- A debreceni városi nyomda (1561-1600–)
- Hoffhalter-nyomda (1565-1590)
- Lorint diakónus nyomdája (1567-1579)
- Karádi-nyomda (1569)
- Bornemisza-Mantskovit-nyomda (1573-1599)
- Gutgesell-nyomda (1577-1599)
- Telegdi-nyomda (1578-1609–)
- Scholtz-nyomda (1578)
- Manlius-nyomda (1582-1600–)
- Ferences-nyomda (1593-1599)
- Walo-nyomda (?) (1594)
- Klöss-nyomda (1597-1600–)

XVII. század első harmada (1601-1635):

- Szebeni városi nyomda (1525–) 1601–
- A brassói városi nyomda 1625–
- Heltai-nyomda (1550–) 1601–
- Debreceni városi nyomda (1561–) 1601–

A KÉZISAJTÓ KORA

- 📖 Káptalani nyomda (korábbi Telegdi-nyomda) (1578–) 1601–1609
- 📖 Nyugat-dunántúli evangélikus nyomda (korábbi Manlius-nyomda) (1582–) 1601–
- 📖 A Klöss-nyomda Lőcsén és Bártfán (1597–) 1601–
- 📖 Érseki nyomda 1609–1620
- 📖 Fischer-Fest-nyomda 1610–1622
- 📖 A dunántúli reformátusok nyomdája Németújváron és Pápán 1617–
- 📖 Fejedelmi nyomda Kassán és Gyulafehérvárott 1621–
- 📖 Soproni városi nyomda? 1622?
- 📖 Jezsuita akadémiai nyomda 1623–
- 📖 Brewer-nyomda 1625–
- 📖 A Schultzs-nyomda Lőcsén és Kassán 1617–

Magyarországi nyomdahelyek:

XV. század:

- 📖 Buda
- 📖 Pozsony (?)

XVI. század:

- 📖 Abrudbánya (Abrud, RO)
- 📖 Alsólendva (Dolnja Lendava, SL)
- 📖 Bártfa (Bardejov, SK) - Gutgesell
- 📖 Bártfa (Bardejov, SK) - Klöss
- 📖 Besztercebánya (Banská Bystrica, SK)
- 📖 Brassó (Braşov, RO)- Honterus
- 📖 Brassó (Braşov, RO)- Coresi diakónus nyomdája
- 📖 Debrecen
- 📖 Detrekő (Plavecký Hrad, SK)
- 📖 Galgóc (Hlohovec, SK)
- 📖 Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO)
- 📖 Kassa (Košice, SK)
- 📖 Keresztúr
- 📖 Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO)
- 📖 Komjáti (Komjatice, SK)
- 📖 Monyorókerék (Eberau, A)
- 📖 Nagyszombat (Trnava, SK)
- 📖 Nedelic/Drávavásárhely (Nedelišče, HR)
- 📖 Sicz /Németlövő (Deutsch-Schützen, A)
- 📖 Németújvár (Güssing, A)
- 📖 Óvár (Mosonmagyaróvár)
- 📖 Pápa
- 📖 Pozsony (?) (Bratislava, SK)
- 📖 Rárbok (Rohožník, SK)
- 📖 Sárvár-Újsziget (Sárvár)
- 📖 Sempte (Sintava, SK)
- 📖 Simánd (Şimandul-de-Jos, RO)
- 📖 Szászsebes (Sebeş, RO)
- 📖 Szászváros (Orăştie, RO)
- 📖 Szeben (Sibiu, RO) - Philip diakónus nyomdája
- 📖 Szeben (Sibiu, RO) - városi nyomda

- 📖 Temesvár (Timișoara, RO)
- 📖 Várad (Oradea, RO)
- 📖 Varasd
- 📖 Vimpác (Wimpassing an der Leitha, A)
- 📖 Vizsoly

XVII. század első harmada (1601-1635):

- 📖 Bártfa (Bardejov, SK)
- 📖 Brassó (Brașov, RO)
- 📖 Csepreg
- 📖 Debrecen
- 📖 Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO)
- 📖 Kassa (Košice, SK) - Fischer
- 📖 Kassa (Košice, SK) - Schultz
- 📖 Kassa (Košice, SK) - fejedelmi
- 📖 Keresztúr (Deutschkreutz, A)
- 📖 Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO)
- 📖 Lőcse (Levoča, SK) - Brewer
- 📖 Lőcse (Levoča, SK) - Schultz
- 📖 Lőcse (Levoča, SK) - Klöss
- 📖 Nagyszombat (Trnava, SK) - Káptalani
- 📖 Nagyszombat (Trnava, SK) - Érseki
- 📖 Németújvár (Güssing, A)
- 📖 Pápa
- 📖 Pozsony (Bratislava, SK)
- 📖 Sárvár
- 📖 Sopron?
- 📖 Szeben (Sibiu, RO)